

Дарія Воронкіна
(Науковий керівник: доц. Коваленко О. В.)
(Полтава)

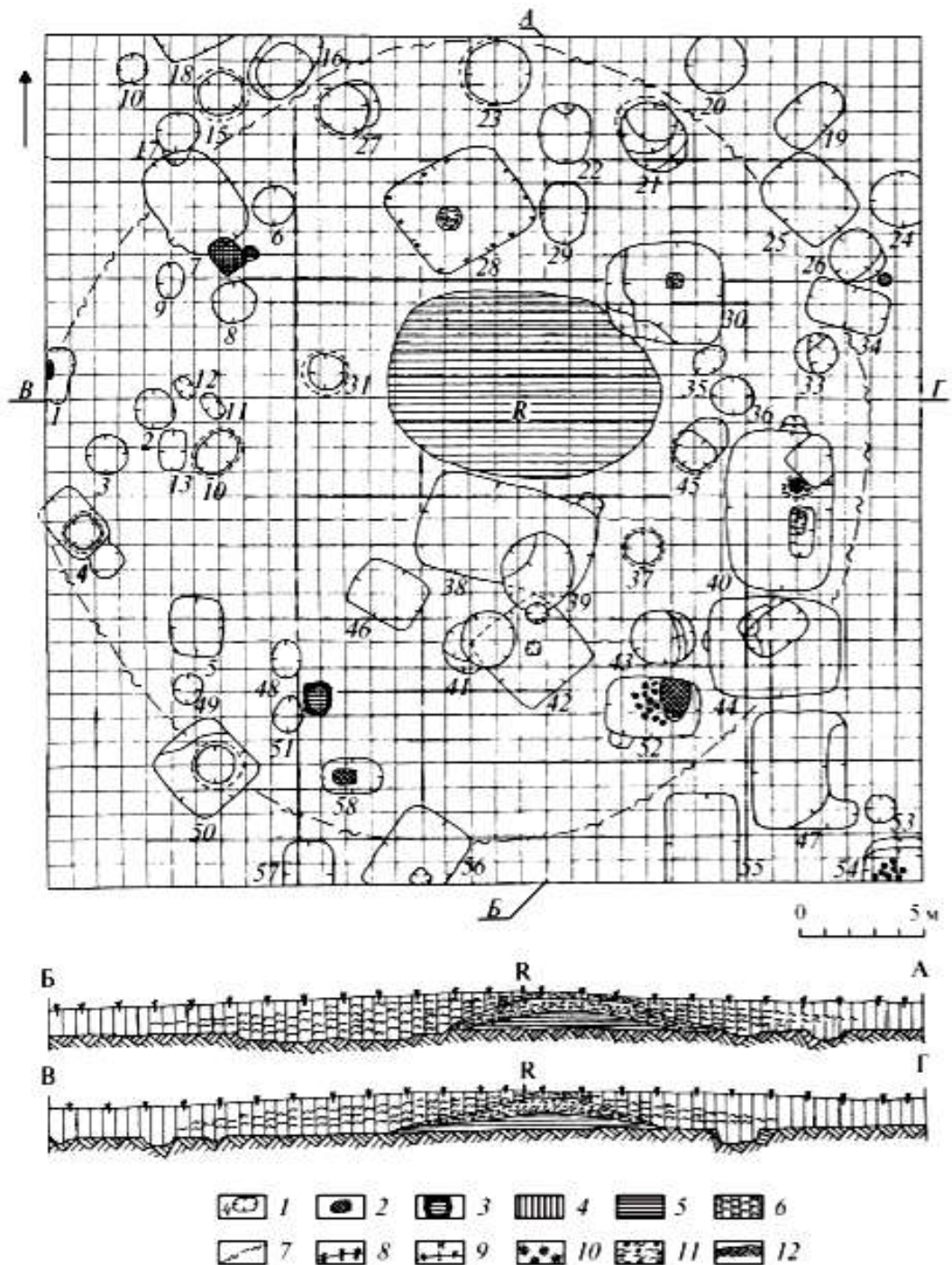
**КРУЖАЛА СКІФСЬКОГО ЧАСУ ІЗ ЗАХІДНОГО УКРІПЛЕННЯ
БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА
(За матеріалами досліджень Петра Гавриша попелища №7)**

У публікації подані матеріали із розкопок та розвідок Пера Якимовича Гавриша на попелищі №7, яке розміщене на території західного укріплення Більського городища раннього залізного віку. В колекції археологічного кабінету Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка зберігається 25 глиняних ліплених кружал, які не автор, на жаль, не встиг опрацювати. Подана коротка історія досліджень цього археологічного об'єкту. Кружала з цієї колекції і вводяться до наукового обігу – вони типологізовані за класифікацією Анатолія Щербаня, детально описані та систематизовані.

Ключові слова: Більське городище, Петро Гавриш, попелище, ранній залізний вік, кружало, прядіння.

Відома археологічна пам'ятка – Більське городище раннього залізного віку не потребує окремого представлення і широко відома не лише спеціалістам. Щороку результати досліджень, цієї унікальної пам'ятки вводяться до наукового обігу. Це матеріали, як новітніх досліджень, так і невідомі до цього часу напрацювання попередників, які в силу різних причин, не були оприлюднені раніше. До таких матеріалів належить і невеличка колекція глиняних ліплених кружал, які зберігаються в колекції археологічного кабінету Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка. Вони походять із досліджень Петра Якимовича Гавриша (1956–2018), відомого українського археолога, доцента університету, багаторічного дослідника Більського городища та інших пам'яток раннього залізного віку в Полтавщині [1, с. 74-75]. Нажаль, дослідник не встиг опрацювати ці матеріали. Співставивши їх зі звітом про археологічні дослідження [2, арк. 92] та атрибутувавши, подаємо їх коротку характеристику.

Ці матеріали походять із попелища №7 Західної фортеці Більського городища, який знаходиться за 150 метрів на південний захід від північно-східного в'їзду в фортецю (рис. 1). Він входить до системи із п'яти добре помітних на поверхні попелищ розташованих майже по колу, діаметром 80–100 м. Це попелище є крайнім на півночі цього кола та є найбільш помітним [2, арк. 4-5].

Рис. 1. План розкопу 1993–2003 років на попилиці №7 Західного укріплення Більського городища.

Умовні позначення: 1 – ями із відповідним номером, 2 – рештки глинобитних печей, 3 – рештки глиняних жертвників з кам'яною обкладинкою навколо, 4 – культурні нашарування, 5 – похований чорнозем, 6 – культурні нашарування з домішками попелу, 7 – межа зольної плями на зораній поверхні попилиця, 8 – сучасна поверхня попилиця, дерен, 9 – основний репер розкопу, 10 – скупчення шматків глиняної обмазки, 11 – зольні нашарування, 12 – материк.

Схема Петра Гавриша. Публікується за: Гавриш, П.Я., Задніков, С. А. 2011, рис. 1, с. 102.

Вивчення попелища №7 ще у 1906 році розпочав відомий російський археолог, один з фундаторів археологічної науки, Василь Городцов. Однак, його дуже стислий виклад інформації про цей розкоп засвідчує, що результати дослідження його мало зацікавили. Пізніше, відомий скіфолог Борис Шрамко зробив доповнення до них, зокрема ввів до наукового обігу археологічну колекцію знахідок зроблених під час розкопок 1906 року, яка наразі зберігається в Державному історичному музеї Росії в Москві, а, отже, недоступна для опрацювання [3, с. 33-34].

Систематичне і детальне вивчення території попелища №7 здійснила у 1997–2003 роках археологічна експедиція «Висока Левада» Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка, під керівництвом Петра Гавриша. Загальна площа розкопу, закладеного на попелищі склала 1225 кв. м, розміри 35 × 35 м. Він повністю охопив територію попелища та частину прилеглої до нього території (рис. 1). Результати і висновки дослідження були опубліковані керівником експедиції Петром Гавришем одноосбно та у співавторстві [4-6].

У 1999 році, в період навчальної археологічної практики, з 29 червня по 16 липня, метою експедиції «Висока Левада» були розкопки північної периферії зольника №7 на площі 150 кв. м і збір підйомного матеріалу на території культурного шару біля цього попелища [2, арк. 2-3]. В результаті цієї діяльності було зібрано колекцію підйомного матеріалу, за даними звіту – 33 виробів із глини. Наразі, у фонді археологічного кабінету університету ПНПУ імені В. Г. Короленка зберіглося 28 предметів. На жаль, автор досліджень не встиг їх опублікувати, тому перед передачею до музейного фонду України, вирішено ввести їх до наукового обігу.

Переважну більшість цієї колекції складають кружала – 25 одиниць. Вони є наймасовішими знахідками пов'язаними з прядінням і ткацтвом на більшості археологічних пам'яток Євразії. Відомо, що кружала нанизували на веретена для збільшення ваги, обертового імпульсу, інерції під час крутіння, швидкості, надання обертанню рівномірності та запобіганню сповзання намотаної пряжі. Про таке їх використання у прядінні свідчать сліди від втягування веретена та заліскованість поверхні, що контактувала з ниткою [7, с. 305-306].

За спеціалізованими дослідженнями Анатолія Щербаня, глиняні кружала на території Лівобережно-Дніпровського лісостепу України впродовж VII – початку III ст. до н.е. переважно спочатку виліплювали, надаючи бажаної форми, і лише після проколювали отвір циліндричним чи конусоподібним стержнем [8, с. 56-62]. У виготовленні кружал з зібрання використовували циліндричний стержень.

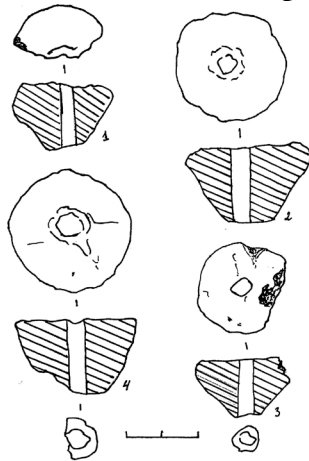
Поверхня чотирьох з 25 артефактів є лискованою, інші – ніяк не оброблені, шерехаті. Також на поверхні помітні сліди домішок дрібнозернистого піску, як і на більшості подібних виробів зі Східного укріплення Більського городища [9, с. 26]. Можливо наявність таких домішок може свідчити про те, що кружала були виготовлені з тієї ж формувальної глиняної маси, що і посуд [10, с. 75]. Відбитків зерен, рослин, ниток або пальців немає, є лише сколи та подряпини, вторинного характеру.

Колір поверхонь кружал різниться у діапазоні від темно-сірого до блідо-жовтого відтінків, більшість мають плямисту поверхню і сірі у зламі, що свідчить про режим і умови випалювання та відповідно їхню якість.

За формою осьового перерізу наявні у зібранні підйомного матеріалу кружала можна типологізувати за відповідною типологічною таблицею-схемою поданою керамологом Анатолієм Щербанем у його монографії «Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII- початку III ст. до н.е.» [8, с. 38]. Вона відрізняється від попередніх розроблених класифікацій, тим що охоплює всі відомі на сьогодні форми кружал раннього залізного віку і є компактною у записі, що полегшує подальше використання результатів дослідження [8, с. 38-39].

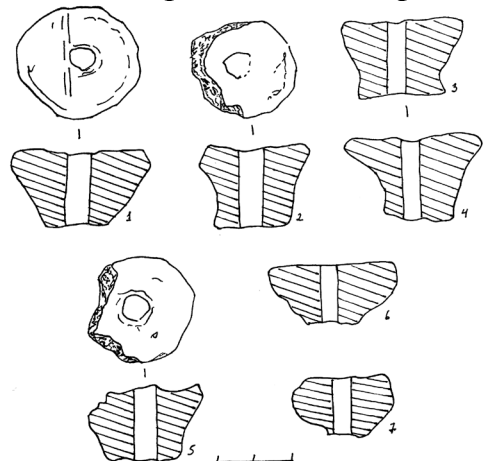
Тип 1. Конусоподібні:

підтип 1. Конічні (рис. 2)

Рис. 2. Конусоподібні конічні кружала із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення. Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, ТЗ. Малюнок Дар'ї Воронкіної. Публікується вперше

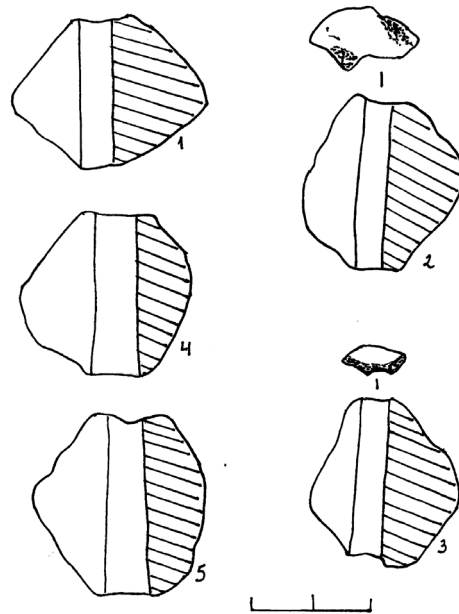
підтип 2. Зрізаноконічні (рис. 3).

Рис. 3. Конусоподібні зрізаноконічні кружала із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення. Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, ТЗ. Малюнок Дар'ї Воронкіної. Публікується вперше

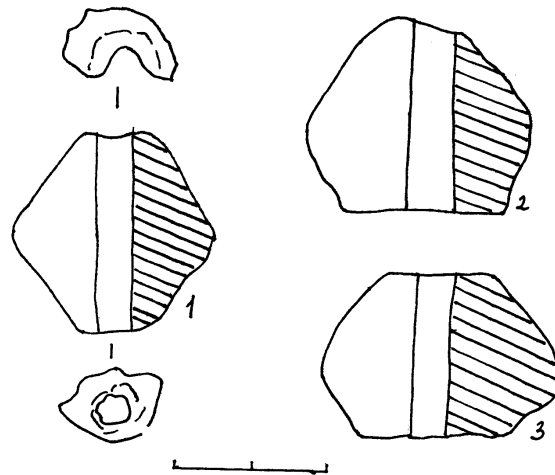
Тип 2. Біконічні:

підтип 1. Біконічні (рис. 4)

Рис. 4. Біконічні кружала із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення. Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, ТЗ. Малюнок Дар'ї Воронкіної. Публікується вперше

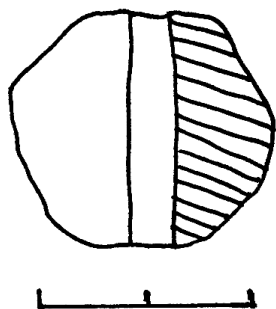
підтип 2. Біконічні зі зрізаною вершиною (рис. 5)

Рис. 5. Біконічні кружала із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення. Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, ТЗ. Малюнок Дар'ї Воронкіної. Публікується вперше

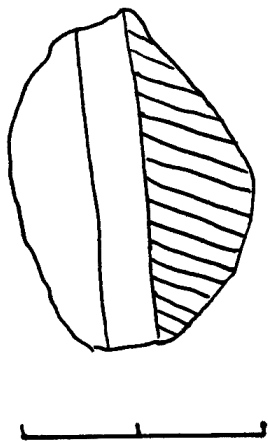
Тип 3. Сфероподібні:

підтип 1.
Сфероподібні
(рис. 6).

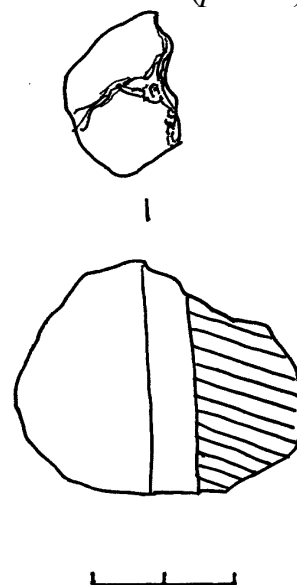
Рис. 6.
Сфероподібне кружало із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення. Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, ТЗ. Малюнок Дар'ї Воронкіної. Публікується вперше

підтип 2. Сфероподібні зі зрізаною вершиною
(рис. 7).

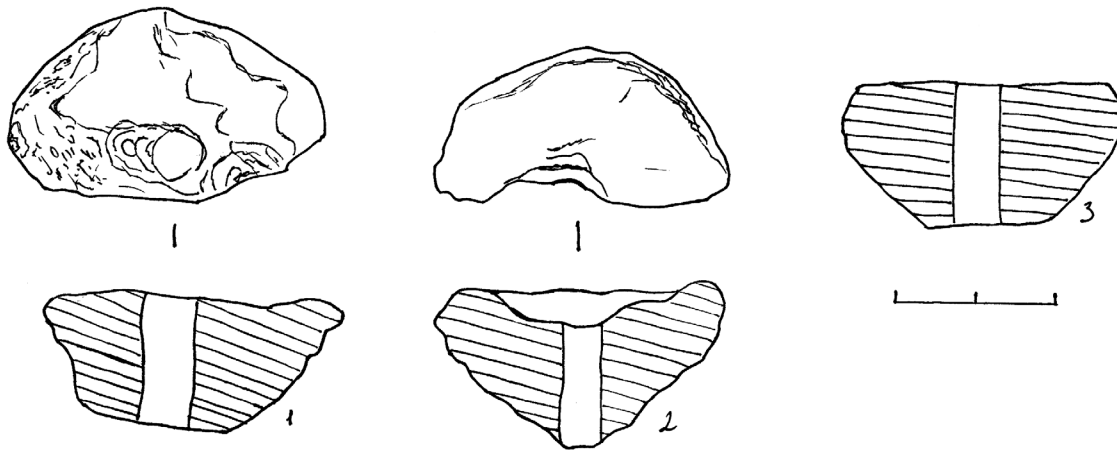
Рис. 7. Сфероподібне кружало із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення. Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, ТЗ. Малюнок Дар'ї Воронкіної. Публікується вперше

підтип 3. Сфероподібні зі зрізаною вершиною та основою
(рис. 8).

Рис. 8. Сфероподібне кружало із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення. Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, ТЗ. Малюнок Дар'ї Воронкіної. Публікується вперше

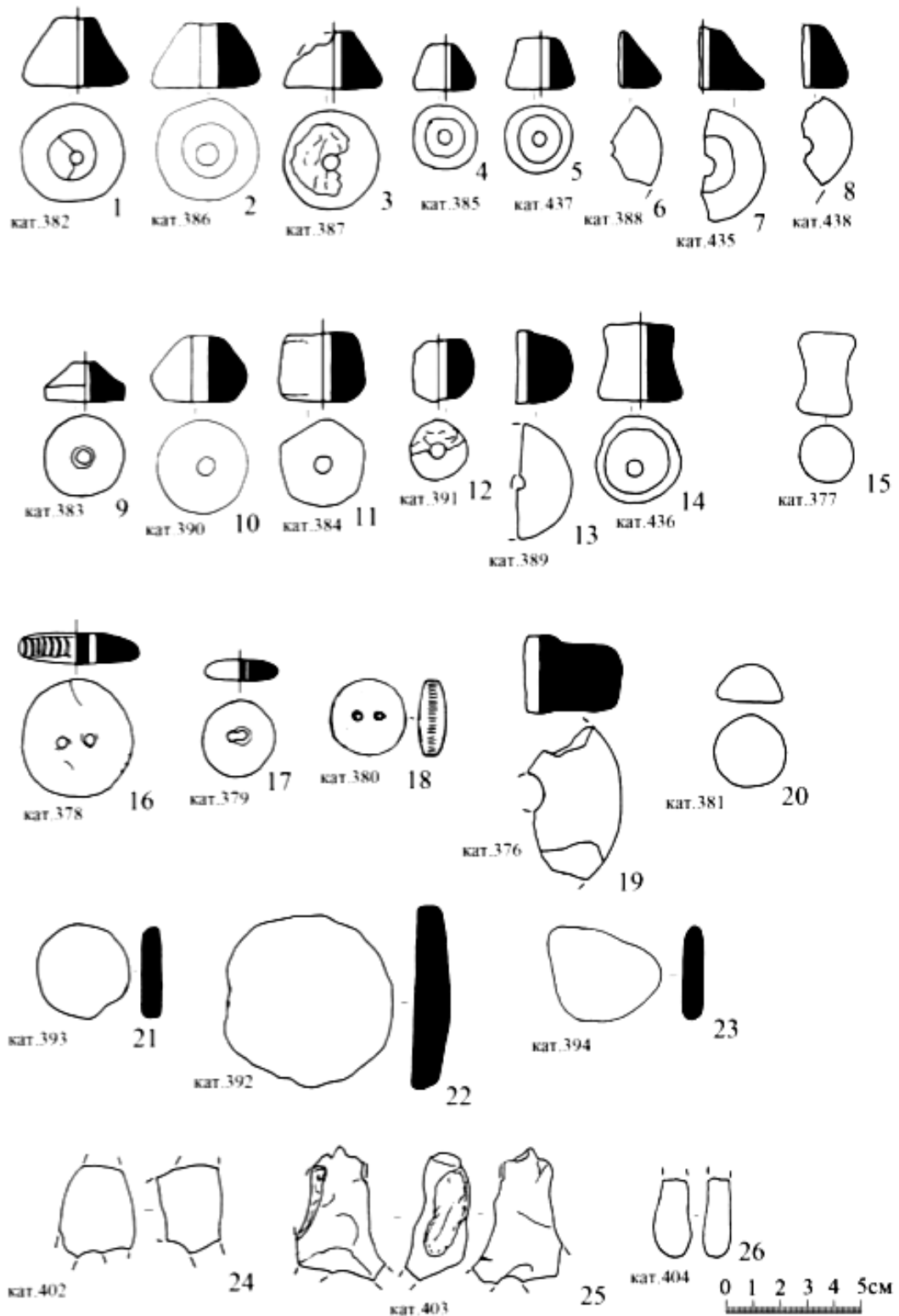
Тип 4. Дислоподобні (рис. 9).

Рис. 9. Дислоподобні кружала із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення. Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, ТЗ.
Малюнок Дар'ї Воронкіної. Публікується вперше

Підтримуючи думку Костянтина Смірнова, Анатолій Щербань припускає, що кружала знайдені на попелищах могли використовувати як культові предмети, однак через те, що на території розкопу попелища № 7 «жодної відбитої частини пошкодженого кружальця» не знайдено, результати досліджень цієї території радше виступають як контраргумент до цього припущення (рис. 10) [8, с. 27].

Серед предметів з колекції підйомного матеріалу є дві дрібні заокруглені глиняні намистини, без ушкоджень та зламів. У більшої намистини, діаметр, якої – 1,4 см, а висота – 1,2 см поверхня необроблена та блідо-жовтого кольору, можливо її не обпалювали, у отворі знахідки помітні сліди від мотузки, яку через цей отвір протягували (фото 1-2). Поверхня меншої намистини, з діаметром – 1,3 см та висотою – 1,2 см, заглажена, насичено помаранчевого кольору і має більш декоративний вигляд. Також, до складу колекції, із розвідок на попелищі, входить уламок вінець лискованої миски чорного кольору, з сильно заокругленим всередину верхнім краєм (фото 3) [2, арк. 49].

Рис. 10. Вироби з глини знайдені в культурному шарі Попелище №11: кружала (1-14), катушка (15), гудзики (16-18), диск (19), фішка (20), обточені стінки посудин (21-23), статуєтки (24-26). Глина. Ліплення.

Попелище №11 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік. С. А.

Публікується за Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. мал. 2.

Знахідки Петро Гавриш попередньо датував VII-V ст. до н.е. [2, арк. 49-50]. Можливо, хронологічні межі можна дещо уточнити. Кружала з колекції підйомного матеріалу розкопу попелища №7 подібні за формою, за матеріалом з якого вони зроблені, з кружалами з розкопок попелища №11, які у 1958 році на території східної частини Західного городища проводив Борис Шрамко. У 2018 році «до 60-річчя від початку археологічних розкопок експедиції харківського університету під керівництвом Б.А. Шрамка на Більському городищі» була видана монографія «Археологічний комплекс «Більське городище. Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.)» під авторством Бориса Шрамка, Ірини Шрамко та Станіслава Заднікова. У монографії зазначене уточнене датування та атрибуція археологічних знахідок, у тому числі 18 кружал, які аналогічні 25 кружалам з колекції Петра Гавриша. (Шрамко та ін., 2018, с. 102-103). Спираючись на останні розробки у періодизації скіфських пам'яток Ірина Шрамко відносить знахідки з попелища №11 до періоду з першої половини по третю чверть VI ст. до н.е. [11, с. 135-137]. Враховуючи інші матеріали з комплексу попелища №7, датування означених кружал можна звузити до VI ст. до н. е.

Таким чином, невелика збірка матеріалів кружал до VI ст. до н. е. із розкопок та розвідок Пера Якимовича Гавриша на попелищі №7, яке розміщене на території західного укріплення Більського городища сприяє розширенню джерельної бази з історії прядіння цього періоду та уточнює певні хронологічні та типологічні аспекти цього виробництва.

Фото 1-2.

Кружала із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення. Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, ТЗ. Публікується вперше.

Фото 3. Уламок вінця чорнолискованої миски із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення. Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, ТЗ. Публікується вперше

Джерела та література

1. Коваленко О. В., Луговий Р. С., Романенко В. В. Історія археологічних досліджень Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. *Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи*. Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю (7-8 лютого 2020 р., м. Суми). Суми: ФОП Цьома С.П., 2020. С. 74–76.
2. Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження 1999 року в Більському городищі скіфському часу на Полтавщині. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. І: Експедицій. Полтава: 2000. 132 арк.
3. Шрамко Б. А. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*: зб. наук. пр. Полтава: Археологія, 1996. С. 29–54.
4. Гавриш П. Я. Культурні об'єкти й артефакти на попелищі №7 Більського західного городища. *Феномен Більського городища – 2016: до 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища*: збірник наук. пр. і мат-лів конф. / Ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождасенко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін. / ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». К.: Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. С. 73–82.
5. Гавриш П. Я. Основні підсумки дослідження попелища № 7 у Більському городищі. *АЛЛУ*. 2006. №1(19). С. 11–20.
6. Гавриш П. Я., Задніков С. А. Антична кераміка в матеріалах зольника 7 Західного укріплення Більського городища. *Археологія*. 2011. №3. С. 101–109.
7. Очерки истории техники докапиталистических формаций / под. общей редакцией академика В. Ф. Миткевича. М.-Л.: Издательство академии наук СССР, 1936. 462 с.
8. Щербань А. Прядіння і ткацтво у населення Лівобе-режного Лісостепу України VII – початку III століття до н.е. (за глиняними виробами) / Анатолій Щербань. Київ : Молодь, 2007. 256 с.
9. Радзівська В. Є. Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії. *Археологія*. 1979. № 32. С. 19–26.
10. Шрамко Б. А. Нові дані про господарство скіфської епохи / Борис Андрійович Шрамко. *Вісник ХДУ*. 1966. № 17. Історія. Вип. 1. С. 73–82.
11. Шрамко Б. А., Шрамко І. Б., Задніков С. А. Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.). Археологічний комплекс «Більське городище». Вип. 1. [Відп. ред. І. І. Корост]. Харків-Котельва: ХНУ імені В.Н. Каразі на; ІКЗ «Більськ», Майдан, 2018. 300 с.